

Е.Т. Калиева *¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, тарих және құқық институтының қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан Республикасы,

<https://orcid.org/0000-0002-6538-6691>

E-mail: kalieva.eleukhan@gmail.com

ҚАРСЫЛЫҚ ТІЛІ: XIX ҒАСЫРДАҒЫ АҚЫН-ЖЫРАУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ АЗАТТЫҚ КҮРЕСІНІҢ МӘТІНДІК ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Мақалада Ресейдің империялық басқаруына қарсы азаттық күресі контекстінде XIX ғасырдағы ақын-жыраудың поэтикалық шығармаларының қарсылықты тіліне талдау жүргізіледі. Сүгір Мырзалыұлының (XIX ғ.) 1969-1870 жылдардағы «Ереженің» өмірге енгізілуіне байланысты дүниеге келген «Болғанда ханың қазық, биің арқан» деп басталатын өлеңі мен «Ауа бір көштік бір күнде» шығармасы, Шыныяз Шонайұлының (XIX ғ.) «Жаңа низам» поэмасы мен «Жебесі шыны болаттан садағымның» өлеңдері мәтіндік талдауға түскен.

Бұл этникалық орыс емес әдеби дереккөздердің - постколониялық поэтиканың жарқын мысалы ретінде ұсынылған. Осы шығармалар мысалында автор тарихи шындықты постколониялық қабылдау дискурсы аясында алып зерттейді, осы өлеңдер мен поэмаларды екі түрлі оқу мүмкіндігін көрсете отырып, автор патша үкіметінің енгізген "жаңалықтарына" деген халықтың көзқарасын, психологиялық жәй-күйін семантикалық субтексттермен талдайды. Мәтінаралық өлшем авторларды қазақ мәдениетіндегі "зар-заман" тақырыбымен байланыстыруға, постколониалдық, поскеңестік Қазақстанда авторлар қолданатын әдістердің бірі деп тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Мақсаты отаршылдыққа қарсы күрес аясында туындаған әдеби шығармалар мен шығармашылықты талдау арқылы ұлттық әдебиеттің постколониялық аспектілерін ашу. Ақындар шығармашылығына постколониялық тәсілді қолдану арқылы оқиғаның жалпы көрінісі мен сол оқиғаның жасырын жақтарын байқауға болады. Зерттеу өз тәуелсіздігі үшін күрес кезеңінде қазақтардың ұлттық бірегейліктің тілдік аспектілеріне әдеби мәтіндік талдауға жүгінеді.

Кілт сөздер: отаршылдық, бірегейлік және мәдени айырмашылықтар, отаршылдыққа қарсы қарулы күрес, ұлтшылдық, мәдени қарсылық, поэзия, XIX ғасыр, постколониялық теория, постструктурализм, әдеби талдау, Эдвард Саид, Бенедикт Андерсон, бастапқы дереккөздерді талдау, элеуметтік-мәдени талдау, деконструкция, орталықтандырылған құрылымдардан бас тарту, тіл мағынаны қалыптастыру құралы ретінде.

Калиева Е.Т.*¹

¹кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Казахстан, Алматы, <https://orcid.org/0000-0002-6538-6691>

E-mail: kalieva.eleukhan@gmail.com

ЯЗЫК СОПРОТИВЛЕНИЯ: ТЕКСТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ КАЗАХОВ В ТВОРЧЕСТВЕ АҚЫН-ЖЫРАУ XIX ВЕКА

Аннотация

В статье анализируется язык сопротивления поэтических произведений жырау XIX века в контексте освободительной борьбы против имперского правления России. Стихотворение Сугира Мырзалыұлы (XIX в.), родившееся в связи с введением в жизнь «Правил» 1969-1870 гг., начиная с «Болғанда хан кол, биің арқан» и в текстовый анализ попали произведения Шыныяза Шонайұлы (XIX в.) «Жаңа низам» и «Стрела из стали».

Это представлено как яркий пример неэтнических русских литературных источников – постколониальной поэтики. На примере этих произведений автор исследует историческую действительность в рамках дискурса постколониального восприятия, анализирует семантическими субтекстами психологическое состояние, отношение населения к «нововведениям», внесенными царским правительством, показывая возможность читать эти стихи и поэмы в двух разных формах. Межтекстовое измерение позволяет связать авторов с темой «зар заман» — периодом скорби в казахской

культуре, и утверждать, что постколониализм становится одним из методов, используемых авторами в постсоветском Казахстане.

Цель раскрытия постколониальных аспектов национальной литературы посредством анализа литературных произведений и творчества, возникших в рамках борьбы с колониализмом. Используя постколониальный подход к творчеству поэтов, можно увидеть общую картину события и скрытые стороны этого события. Исследование ссылается на литературно-текстовый анализ языковых аспектов национальной идентичности казахов в период борьбы за свою независимость.

Ключевые слова: колониализм, идентичность и культурные различия, антиколониальная вооруженная борьба, казахи, теоретические фреймворки, методология, национализм, культурное сопротивление, поэзия, XIX век, постколониальная теория, постструктурализм, литературный анализ, Эдвард Саид, Бенедикт Андерсон, анализ первичных источников, социокультурный анализ, деконструкция, отказ от централизованных структур, язык как инструмент формирования смысла.

Kaliyeva Y. T.*¹

¹*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty,
<https://orcid.org/0000-0002-6538-6691>
E-mail: kaliyeva.eleukhan@gmail.com*

THE LANGUAGE OF RESISTANCE: A TEXTUAL ANALYSIS OF THE LIBERATION STRUGGLE OF KAZAKHS IN THE WORKS OF AKIN-ZHYRAU OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The article examines the language of resistance employed in poetic works by Zhyrau authors of the nineteenth century, situated within the context of the liberation struggle against imperial rule by Russia. The poems of Sugir Myrzalyuly (19th century) and Shyniyaz Shonayuly (also 19th century) are included in the textual analysis. Myrzalyuly's poem was written in connection with the introduction of the "Rule" of 1969-1870, and begins with the words "Bolganda khan kol, biinç arkan". Shonayuly's works, "Zhaңa nizam" and "Arrow of Steel", are also included in the analysis.

This serves as a compelling illustration of non-ethnic Russian literary sources within the domain of postcolonial poetics. The author employs these works as illustrative examples to examine historical reality within the context of postcolonial perception. They analyse the semantic subtext of the poems to gain insight into the psychological state and attitude of the population towards the "innovations" introduced by the Tsarist governments. This analysis demonstrates the potential for interpreting these poems in two distinct forms. The intertextual dimension enables us to establish a connection between the authors and the theme of "zar-zaman", or "period of grief", within the context of Kazakh culture. It can be argued that postcoloniality represents one of the methods employed by the authors in the post-Soviet era of Kazakhstan.

The objective of investigating the postcolonial elements of national literature is to analyse literary works and creative output that emerged from the struggle against colonialism. Adopting a postcolonial perspective to the work of poets enables the examination of the broader context and the more subtle aspects of this historical event. The study employs a literary and textual analysis of the linguistic aspects of Kazakh national identity during the struggle for their independence.

Keywords: colonialism, identity and cultural difference, anti-colonial armed struggle, Kazakhs, theoretical frameworks, methodology, nationalism, cultural resistance, poetry, XIX CENTURY, postcolonial theory, poststructuralism, literary analysis, Edward Said, Benedict Anderson, primary source analysis, socio-cultural analysis, deconstruction, rejection of centralised structures, language as an instrument of meaning-making.

Кіріспе.

Мақала ақын-жыраудың поэтикалық шығармаларын мәтіндік талдауға негізделген. Қазіргі қазақтардың мәдени және тарихи жадының сақталуы мен ұлттық бірегейліктің қалыптасуын зерттеуде, сондай-ақ адамдардың қазіргі заманғы құқықтар мен әділеттілік үшін қозғалыстарына серпін беруге байланысты назар аударуды қажет етеді.

Қазіргі уақытта әлемдік ғылымда постколониалдық теорияны қолдана отырып, отарлық кезеңді түсінуге әртүрлі әрекеттер жасалып келеді. Ең кең таралған көзқарастардың біріне сәйкес, постколониализм тұжырымдамасы «езілген, жәбір көрген» мәдениеттердің тасымалдаушыларының көзімен отарлауды «бөтен, басқа» отаршылдық билік ретінде қарастырған ыңғайлы да тиімді. Бір назар аударатын мәселе:

бұл перспективалық парадигмалар Қазақстанға қарағанда, Қазақстаннан тыс жерлерде көбірек зерттелген. Дәл осы қазақшілік «орыстық емес» көзқарасты ескере отырып, бұл мақалада мен постколониялық теория шеңберінде постколониялық Қазақстанға тән белгілі бір әлеуметтік-саяси жағдайлардың тұжырымдамасы жасалады. Сонымен қатар, постколониялық схемалар мен постколониялық қайта құрулардың салдары болған «жарақатпен» жұмыс істеу тәсілі ретінде көркем әдебиеттің қалай қолданылатындығын дәлелдеймін.

Мақаланың өзектілігі бірнеше маңызды аспектілермен негізделеді: біріншіден, тарих пен әдебиеттегі оққылықтың орнын толтыру: зерттеу XIX ғасырдағы қызметі қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің маңызды аспектісі болып табылатын ақын-жыраудың шығармашылығына арналған. Ақын-жырау өз шығармалары арқылы мәдени және тарихи құндылықтарды қалыптастыруда тарихи жад рөлін атқарды. Екіншіден, қарулы күрес контекстінде алып қарастыру: зерттеу қазақтардың отаршылдыққа қарсы күресін білдіру және рефлексиялау құралы болған ақын-жырау мәтіндеріне бағытталған. Бұл әдеби шығарма-шылықтың саяси және әлеуметтік-мәдени сын-қатерлер жағдайында қарсыласу формасы ретінде қалай қызмет еткенін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, лингвистикалық талдау және қарсылық тілі: мәтіндік талдауға назар аударатын отырып, мақала қарсылықты білдіру үшін ақын-жырау қолданатын тілдік стратегиялар мен айшықты тілдік өрнектерге назар аударады. Бұл мәдени қарсылықтың ерекше аспектілерін және тілдің азаттық күрес құралына айналу жолдарын аша алады. Төртіншіден, теориялық құрылымдарды (фреймворктарды) қолдану: мақала мәтіндерді талдау үшін постколониялық және постструктуралистік теориялық құрылымдарды қолдануға талпыныс жасалған. Бұл XIX ғасырдағы қазақтардың әдеби мұрасын қазіргі заманғы теориялар тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді, осылайша зерттеу саласын кеңейтеді. Бесіншіден, ақын-жырау мәтіндерін зерттеу Қазақстандағы XIX ғасырдың әлеуметтік-мәдени контекстіне қарауға мүмкіндік береді. Бұл қоғамдық және саяси оқиғаларды талдауды, сыртқы күштердің сол өңірге және ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы әсерін қамтылады. Қарсылық тіліне мәтіндік талдауға назар аударатын отырып, мақала ақын-жыраудың қарсылықты білдіруге пайдаланатын тілдік стратегиялары мен ұғымдарға назар аударады. Бұл қазақтардың ұлт-азаттық күресінің - мәдени қарсылықтың бірегей аспектілеріне назар аударуға жетелейді.

Осылайша отаршылдыққа қарсы дискурстың тілдік аспектілерін зерттеу және дереккөздердің лингвистикалық талдауын қолдану арқылы, қазақтардың орыс отаршылдық саясатына қарсылығын тіл арқылы білдіру тәсілдерін көрсете алады.

Қазақтардың Ресей империясына қарсы отаршылдыққа қарсы күресі контекстінде лингвистикалық талдау туралы айтқанда, бұл мәтіндердің, сөйлеудің және басқа да лингвистикалық элементтердің тілдік аспектілерін зерттеуді білдіреді.

Материалдар мен әдістер. Ақындар шығармашылығындағы азаттық күрестің көрінісін зерттеу сол мәтіндерді, сондай-ақ оларды құрастыру контекстін талдау үшін әртүрлі әдістерді қолдануды қамтиды. Міне, осы тақырыпта төңірегінде қолдануға болатын зерттеу тәсілдерінің бірнешеуін атап өтуге болады.

Әдеби-сыни әдіс азаттық күресімен байланысты бейнелерді, рәміздерді және метафораларды бөліп көрсете отырып, құрылымды, стильді және тілдік ерекшеліктерді зерттеу үшін қолданылады. Тарихи талдау шығармаларды қазақтардың тәуелсіздік үшін күресінің контекстінде қарауға көмектеседі, ал әлеуметтік-мәдени тәсіл тілдік тәжірибелер мен әлеуметтік-мәдени орта арасындағы өзара байланысты анықтауға септігін тигізеді.

Ресей империясы контекстіндегі ақындар шығармашылығындағы отаршылдыққа қарсы дискурстың тілдік аспектілерін зерттеу теориясы мен әдіснамасы әртүрлі тәсілдерге негізделуі мүмкін. Біздің ойымызша, осы зерттеу аясында төмендегі бірнеше негізгі теориялық және әдіснамалық аспектілерді ескерілді. Бірінші, постколониализм теориясы болып табылады: отарлық құрылымдардың оларға тәуелді халықтардың тілі мен мәдениетіне әсерін зерттеуге баса назар аударылады. Бұл отаршылдық "мұраның" лингвистикалық тәжірибеде қалай көрінгенін талдауға мүмкіндік береді.

Талқылау.

Гаятри Спивак [1] пен Эдвард Саид [2] сияқты зерттеушілер постколониялық теорияларға және оларды отаршылдыққа қарсы қозғалыстарды талдау үшін қолдануға баса назар аударды. Э.Саид "Ориентализм" ұғымын енгізді, ол оны шығыс мәдениеттері туралы басым идеяны құрастыратын және бекітетін билік жүйесі ретінде қарастырды. Эдвард Саид өзінің негізгі еңбегінде батыстық интеллектуалдар мен ғалымдардың шығыс туралы стереотиптер мен түсініктерді қалай қалыптастырғанын талдайды. Гаятри Спивак пен Эдвард Саидтың мақалалары "Postcolonial Studies" және "Cultural Critique" сияқты академиялық журналдарда жарияланған. Мысалы, Спивак постколониялық көзқарас отаршылдыққа

қарсы ұмтылыстар нәтижесінде өзгерістің мәдени және жеке басын қалай жасыра алатынын талқылайды.

Ахилл Мбембе [3], басқалармен қатар, оны "теория" деп атауды асыра сілтеу деп санайды. Ол бір жағынан отаршылдыққа қарсы және антиимпериалистік күрестен, екінші жағынан батыс философиясының мұрасынан және еуропалық гуманитарлық ғылымдарды құрайтын пәндерден туындап отыр деп санайды. Сондықтан бұл ой ағымына ерекше бөліп көрсете отырып, балама әдістер ретінде мәселені зерттеуге үлкен үлес қосқандығын атап өтті.

1869-1870 жылдардағы қазақ көтерілісін зерттеуге постколониялық және постструктуралистік теорияларды қолдану осы тарихи оқиғаның әлеуметтік-мәдени және саяси аспектілерін талдауды бере алады. Эдвард Саидтың "Ориентализмін" туралы Батыстық идеялардың қазақтар мен олардың мәдениеті туралы идеялары көтеріліске қалай әсер еткенін талдауға қолданылуға болады. Билік пен білімнің отарлық динамика контекстінде қалай қалыптасып құрылымдалғанын және бұл қазақтардың мәдени бірегейлігін қалыптастыруға қалай әсер еткенін қарастыратын боламыз.

Эдвард Саидтың постколониялық әдеби теориясы аясында XIX ғасырдағы қазақ ақындарының поэзиясын зерттеу арқылы әдеби туындылардың отарлық жүйенің ұжымдық санаға әсерінің күрделі динамикасын түсінуге бағытталған терең талдау болып табылады.

Бұл тұрғыда Э.Саидтың еңбегі сол өлеңдердегі қарулы күрестің айқын көріністерін ғана емес, сонымен қатар шығыстануға және «Басқаның» қалыптасуына байланысты нәзік нюанстарды ашуға арналған. XIX ғасырдың ақындары отаршылдық жағдайында өздерінің ұлттық бірегейлігін түсініп, өз туындыларына қарсылық, бостандық және тәуелсіздікке ұмтылу тақырыптарын қойды.

Эдвард Саид поэзияны дәуірдің шындығын бейнелеп қана қоймай, сонымен бірге қоғамдық пікірді белсенді түрде қалыптастыратын дискурстың бір түрі ретінде қарастырады. Ақындар күрестің шежірешісі ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейліктің сәулетшісі болды. Постколониялық контексте поэзия - ұлттың өзін-өзі тануы мен бостандыққа ұмтылуын білдірудің ажырамас құралы ретінде әрекеті болды деп тұжырымдаймыз.

Постколониялық әдеби теория аясында поэтикалық тілді талдау терең семантикалық қабаттарды ашуға және метафораларда, бейнелерде және поэзия құрылымында кодталған қарсылықты елестетуге мүмкіндік береді. Ақындар тілді ұлттық аспектілерді жеткізу құралы ретінде және сонымен бірге мәдени отарлауға қарсы тұру құралы ретінде шебер қолданды.

Осылайша, XIX ғасырдағы қазақ ақындарының өлеңдерін постколониялық талдау олардың ұлттық әдеби мұраға қосқан үлесін атап қана қоймай, олардың ұжымдық жад мен бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін де көрсетеді. Осы ұстанымды пайдалана отырып, біз әдеби шығармашылықтың отаршылдық сын-қатерлерге қалай жауап бергенін және турбулентті тарихи өзгерістер-трансформация дәуірінде қарсыла-судың тиімді құралына айналғанын тереңірек түсіне аламыз.

Кейбір зерттеушілер Эдвард Саидтың идеяларын түсіндіруде бағдарламалық ұлтшылдықты [4] бірнеше рет атап өтті, сынға алды және теориялық тұрғыдан негіздеді. Мысалы: поляктардың «тәуелділік теориясына» (*studia postzależnościowe*) немесе Александр Эткинтің [5] Ресейдің ішкі колонизациясын зерттеуге тән бір мәдени дәстүрге шоғырланған бағыттардың әдіснамасында постколониалдық ұлтшылдықтың қандай дәрежеде бар екенін әлі мұқият талдау керек.

Дегенмен, постколониялық сын бірнеше деңгейде жұмыс істейтігін қарастырып көрейік. Бір жағынан, «Ориентализмдегі» Эдвард Саид сияқты, ол отаршылдық прозаны деконструкциялайды: яғни империялық жоба негізінде жатқан психикалық көзқарас, символдық формалар мен идеялар сияқты құрылымдық бөліктер арқылы талдайды. Сондай-ақ, бұл прозаның бұрмалану әлеуетін ашады - бір сөзбен айтқанда, өтірік қоры және қиял-ғажайып функциялардың салмағы, онсыз отаршылдық Тарихи билік жүйесі ретінде жұмыс істей алмады. Осылайша, ол еуропалық гуманизм деп саналатын нәрсенің колонияларда екіұштылық, түсініксіздік және шындыққа пародия ретінде қалай көрінетінін көрсетеді.

Эдвард Саидтің түпдереккөздерді талдаудың әдіснамасы [2] бастапқы дереккөздерді сыни талдау үшін қолданылады. Бұл колониялық дискурстан туындаған тарихи құжаттардағы мүмкін, ықтимал бұрмалаушылықтарды анықтау үшін маңызды. Эдвард Саидтің әдіснамасы тарихи құжаттарға саналы түрде қараудың қажеттігін баса көрсете отырып, түп деректерді сыни талдауға ықпал етеді. Бұл колониялық дискурстың отаршылдыққа қарсы күресті қалай қабылдағанын және қандай идеологиялық ауытқулар туындағанын көруге мүмкіндік береді. Шынында да, отарлау жүйесі ешқашан өзі және басқалар туралы жалған шындыққа жанаспайтын айтуды тоқтатқан емес. Франц Фанон "Қара тері, ақ маскалар" [6] кітабында анық түсіндіргендей, отарлаушыларды нәсілдік кемсіту процедуралары осы екіжүзділік пен жалған экономикасының қозғаушы күші болды. Постколониялық ойлауда нәсіл - еуропалық гуманизмнің шеңберінде жабайы аймақ болып саналады. Постколониялық ойлау сол жабайы

аймақтағы «жабайы аңның» қаңқасын бөлшектеуге, оның сүйікті мекендейтін жерлерін жоюға бағытталған. Неғұрлым радикалды түрде ол «хайуан, аң» режимінде өмір сүрудің нені білдіретінін, қандай өмір ұсынатынын және адамдар қандай өлімнен ажал құшатынын білуге тырысады. Бұл еуропалық отаршылдық гуманизмде бейсаналық өзін-өзі жек көру деп атауға болатын нәрсе бар екенін көрсетеді. Жалпы нәсілшілдік және әсіресе отаршылдық нәсілшілдік-бұл өзін-өзі жек көрудің екіншісіне ауысуын білдіреді.

Жалпы нәсілшілдік пен отарлық нәсілшілдік, атап айтқанда, өзіне деген жек көрушіліктің «Басқаға» ауысуын білдіреді. Фанон теориясын қолдану қазақтардың колонияға қарсы күреске қатысуының психологиялық аспектілеріне тереңірек көзқарас бере отырып, ұлттық сана эволюциясының негізгі кезеңдерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы: поляктардың «тәуелділік теориясына» (*studia postzależnościowe*) немесе Александр Эткиндтің [7] Ресейдің ішкі колонизациясын зерттеуге тән бір мәдени дәстүрге шоғырланған бағыттардың әдіснамасында постколониалдық ұлтшылдықтың қандай дәрежеде бар екенін әлі мұқият талдау керек.

Колониализмге қарсы танымал өкіл Франц Фанон қара нәсілділерді Еуропа қалаларының қоғамына кірігуге мәжбүрлеу және бұл әрекеттердің сәтсіздігін үнемі еске салу арасындағы қақтығысты атап көрсетеді: «Францияға келген қара адам мартиниктер "р" дауысын жұтып жатыр деген аңызды өрескел жоққа шығарады. Ол өзін-өзі күшпен мәжбүрлеп, өзімен-өзі ашық қақтығысқа түседі. Ол «р» деген сөзді жай ғана емес, оған баса назар аударып бастайды. Тіпті айналасындағылардың ең елеулі реакцияларын жасырынып бақылап, өз даусын тыңдап, өз тіліне сенбей, - қаншалықты жалқау орган! - деп, ол өз бөлмесінде тығылып, дұрыс дикция жасауға тырысып, сағаттап дауыстап оқитын болады». (Франц Фанон. «Қара былғары, ақ маскалар».)

Фанонның «қара нәсілділердің жаны - ақ нәсілді адамдар жасаған артефакт» идеясы шын мәнінде постколониализмнің негізін қалаушылар Эдвард Вади Саид, Гаятри Чакраворти Спивак және Хоми Харшеджи Бхабханың [8] (Баба) басты тезисіне айналады. Бұл авторлардың өмірбаяндары өзара және олардың жұмыстарының теориялық негіздерімен үндеседі. Әдетте, конвенционалды тұрғыдан оларды қосарланған бірегейлік арқылы ұсынамыз: палестиналық, үнді-американдық, үнді-ағылшын (Palestinian-American, Indian-American және Indian-English). Олар батыс университеттерінде білім алған «ақ емес нәсілді» интеллектуалдар ретінде бір мезгілде инсайдерлер мен аутсайдерлер болды, ал әдебиеттану мамандығы олардың жұмыстарының басты фокусын айқындады: тіл, дискурс (бір нәрсе туралы айтудың белгілі бір тәсілі), мәтіндер [9].

Хоми К. Бхабха "The Location of Culture" [10] атты еңбектерінде "Үшінші кеңістік" ұғымына жүгінеді — мәдениеттер қиылысатын және бірегейліктің жаңа формаларын жасайтын орын делінеді. Ол мәдени ассимиляция мен трансформация процестеріне жаңа көзқарас ұсынады. Мысалы «Үшінші кеңістік» ұғымы тұжырымдамасын отаршылдық контекстіндегі мәдени ассимиляция процестерін талдау үшін қолдануға болады. Әр түрлі мәдениеттермен, соның ішінде орыс мәдениетімен өзара әрекеттесу қазақ-тардың мәдени тәжірибесі мен жеке басының өзгеруіне қалай әсер еткенін зерттеуге болады.

Постструктурализмнің негізгі идеяларын қарсылық тілін зерттеуге қалай қолдануға болады? Жалпы постструктурализм белгілі бір біртұтас, тұрақты құрылым идеясынан бас тартып, мән-мағынаның әртүрлілігі мен өзгергіштігін мойындайды. Ол тілді, билікті және әлеуметтік-мәдени құрылымдарды түсінудегі ыдырау және деконструкция процестеріне баса назар аударады. Мысалы, Жак Деррида ("Письмо и различие"), Мишель Фуко ("Надзор и наказание", "Археология знания"), Ролан Барт ("Смерть автора") және басқалар.

Хобсбаумның ұлтшылдық теориясы қазақтардың ұлттық бірегейлігі қалай қалыптасқанын және оның отаршылдыққа қарсы күрес барысына қалай әсер еткенін анықтайды.

Бенедикт Андерсон [11] тұжырымдаған ұлтшылдықтың әдеби теориясы аясында XIX ғасырдағы қазақ ақындарының поэзиясын зерттеу осы ақындардың өз өлеңдері арқылы ұлттық бірегейлікті қалай белсенді қалыптастырғанын және олардың шығармашылығы отаршылдық сын-қатерлер жағдайында ұлттық қарсылық қауымдастығының қалыптасуына әсер еткенін түсінуге бағытталған терең талдау ретінде құрылған.

Андерсон теориясын XIX ғасырдағы поэзияны талдауға қолдану ақындардың әдеби мұра мен тілмен қалай қарым-қатынас жасағанын анықтауға, ұлттың қоғамдық қиялын қалыптастыруға ықпал еткен мифтер мен бейнелерді жасауға мүмкіндік береді. Олардың жұмысы тарихи "дауылдардың" сәттерін көрсетіп қана қоймай, қоғам өзінің ұлттық жанын көрген айна ретінде қызмет етті.

Поэзияда көрсетілген ұлттық бірегейлік мәдениетке тән тілді, бейнелерді және белгілерді қолдану арқылы ерекшеленетін әдеби шығармашылықтың негізгі элементіне айналады. Ақындар ұлт пен оның

тарихы туралы ұжымдық идеяларды белсенді түрде қалыптастырды, ұлттық мотивтерді поэтикалық дискурста енгізді және осылайша қоғам мүшелерін ортақ құндылықтар төңірегінде шоғырландырды.

Андерсонның теориясы поэзияның ұлттық қарсыласу қауымдастығының қалыптасуына қалай әсер еткенін де ашады. Ақындар "ойдан шығарылған қауымдастықтың" құрылысшылары ретінде әрекет етіп, халықты отаршылдыққа тәуелділікке қарсы тұруға шабыттандырған ортақ ұлттық тарихты құруға мүмкіндік берді.

Осылайша, ұлтшылдықтың әдеби теориясы қазақ ақындарының өлеңдерінің ұлттық сананы қалыптастыруға және олардың шығармашылығының әлеуметтік-саяси контекстпен қалай белсенді өзара іс-қимыл жасағанын түсінуге әсерін ашуға, қазақ ұлттық бірегейлігінің қалыптасуы мен нығаюына ықпал етуге бағытталған.

Лингвистикалық антропология тәсілі арқылы мәдениет және әлеуметтік тәжірибелер контекстіндегі тілді зерттеуге, тілдік формалардың жеке аймақтық бірегейлік пен мәдени құндылықтарды білдіру мен қалыптастыруға қалай қызмет ететінін талдауға болады.

Әлеуметтік-мәдени талдауы әдіснамасы пайдаланады. Бұл тәсіл мәдени ерекшеліктердің колонияға қарсы күрес кезеңінде әлеуметтік және саяси өзгерістермен қалай өзара іс-қимыл жасағанын жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіснамасы бойынша жүргізілген әлеуметтік-мәдени талдау мәдени ерекшеліктердің қазақтардың қарсылығына қалай әсер еткенін түсіну үшін маңызды болып табылады. Әдіснама әлеуметтік және мәдени тәжірибедегі өзгерістер колонияға қарсы қозғалыс процестерін қалай көрсететінін анықтауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік-мәдени талдауды тілді, дінді, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді қоса алғанда, күрестің әлеуметтік-мәдени аспектілерін қарсылық пен бірлікті қалыптастыру құралы ретінде зерттеуде қолданатын боламыз.

Мақаланың әдіснамасы бөлімінде мынадай тәсілдерді пайдалана отырып, терең талдау жүзеге асырылады: Тарихи талдау бойынша қазақтардың отаршылдыққа қарсы қарулы күресіне тарихи шолу жасалуы шарт: оқиғалардың хронологиясы жоғарыда аталған теориялық және әдіснамалық аспектілерді ескере отырып, неғұрлым егжей-тегжейлі талдауға ұшырайды. Бұл әдіснама оқиғалардың хронологиясын қайта құруға ғана емес, сонымен қатар қазақтар қоғамындағы құрылымдық өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді. Империялық басқарудың әлеуметтік институттарға және ұжымдық қарсылықты қалыптастыруға ұзақ мерзімді ықпалына баса назар аударылады. Отаршылдыққа қарсы күрестің контекстік және құрылымдық аспектілерін ескеретін осы әдіснамасы қолданылады. Бұл тәсіл империялық басқарудың ықпалымен қазақтардың қоғамындағы ұзақ мерзімді өзгерістерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Әдеби талдау дегеніміз: қазақ ақындарының поэтикалық мәтіндерін зерттеу қарулы күреспен тығыз байланысты бейнелерді, нышандарды және стильдік сипаттамаларды бөліп көрсетуге бағытталған терең әдеби талдауды білдіреді. Талдау әскери жанжалдардың физикалық мәнін ғана емес, сондай-ақ тәуелсіздік үшін күрестің эмоционалдық, психологиялық аспектілерін жеткізу үшін авторлар қолданатын поэтикалық тәсілдерге назар аударады.

Өлеңдердің құрылымдық талдауы әскери оқиғалардың шиеленісі мен динамикасын көрсететін композиция, рифма, метр және басқа да формальды элементтердің ерекшеліктерін айқындайды. Әр түрлі ақындардың өлеңдерін салыстырмалы зерттеу жалпы тақырыптар мен мотивтерді, сондай-ақ әрбір ақынның қарулы күресті сипаттау тәсілінің жеке ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Поэзиядағы бейнелер мен нышандарды талдау соғыс пен қарсылыққа байланысты метафоралар мен аллегорияларды анықтауға бағытталған. Кейіпкерлер, табиғат, қару сияқты поэтикалық бейнелер тек әдеби құрылымдарға ғана емес, сондай-ақ ұлттық қарсылықпен байланысты терең мағыналық қабаттарды жеткізудің қуатты құралдарына айналады.

Контекстуалдық «мәнмәтіндік талдау: контекстуалдық талдауды кеңейту өлеңдер пайда болған және дамыған тарихи және мәдени ортаны қарауды қамтиды. Тарихи контексті зерттеу поэзияға қандай нақты оқиғалар мен сын-қатерлер әсер еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Мәдени талдау қазақ ақындарының ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді өз туындыларына қалай салғанын айқындайды.

Әлеуметтік контекст қоғамдық өзгерістердің поэзиялық дискурста әсерін талдау үшін маңызды. Қарулы күресті көркемдік тұрғыдан қабылдауға нақты қандай әлеуметтік және саяси факторлар әсер етті? Әлеуметтік-мәдени ортаның қандай аспектілері лексиканы, тақырыптар мен стильдік тәсілдерді таңдауға әсер етті?

Әдеби және контекстуалдық талдаудан басқа зерттеудің басқа әдістері:

1. Семиотикалық талдау: неғұрлым кең мәдени жүйенің бөлігі ретінде өлеңдегі белгілер мен символдарды зерделеу.

2. Рецептивті талдау: поэзияның аудиторияға әсерін, оны қабылдауын және әлеуметтік-мәдени өзгерістерге реакциясын бағалау.

3. Бейнелерді контекстік талдау: егер поэтикалық мәтіндерге иллюстрациялар қолжетімді болса, қарулы күрес контекстінде мағыналарды берудің тағы бір тәсілі ретінде көрнекі элементтерді зерделеу.

Бұл әдістерді біріктіру XIX ғасырдағы қазақ ақындарының поэзиясының әлеуметтік-мәдени контекспен қалай өзара іс-қимыл жасағанын және ұлттық қарсылықтың қарулы күресті қалай бейнелегенін неғұрлым толық және терең түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі отаршылдыққа қарсы дискурсты зерттеу осы дискурстың тілдік аспектілерін неғұрлым толық және терең талдауға мүмкіндік беретін әртүрлі әдіснамалық тәсілдерді қолдануды болжайды. Қазақ тіліндегі отаршылдыққа қарсы дискурсты зерттеуде қолданылатын бірнеше негізгі әдіснамалық тәсілдерді қарастырайық.

Бірінші тәсіл - сыни дискурс - талдау. Бұл әдіс отаршылдыққа қарсы дискурстың қалыптасуы мен көрінуіне ықпал ететін тілдік құрылымдарды анықтау үшін арнайы әдістерді қолдануды қамтиды. Күштік қатынастар мен идеологиялық аспектілерді анықтау мақсатында тілдік бірліктер ғана емес, олар қолданылатын контекст те талданады.

Екінші тәсіл - этнографиялық әдіс. Бұл әдіс мәдени және әлеуметтік жағдайлар контекстінде тілдік тәжірибелерді зерттеу үшін этнографиялық әдістерді қолдана отырып зерттеу жүргізуді қамтиды. Бұл тілдің отаршылдыққа қарсы дискурстың қалыптасуына әсер ете отырып, мәдениетпен және әлеуметтік нормалармен қалай әрекеттесетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Үшінші тәсіл - әдебиетті сынау және мәтіндік талдау. Мұнда тек лексикалық және грамматикалық аспектілерді ғана емес, сонымен қатар отаршылдыққа қарсы ұстанымды білдіру үшін қолданылатын стилистикалық және риторикалық тәсілдерді ескере отырып, қазақ ақындарының әдеби шығармаларына егжей-тегжейлі талдау жүргізіледі.

Төртінші тәсіл - тілдік материалдарды мазмұнды талдау. Бұл әдісті қолдана отырып, отаршылдыққа қарсы контексте белгілі бір терминдерді, лексиканы және тіл құрылымдарын қолдану зерттеледі. Тенденциялар мен ерекшеліктерді анықтау үшін тілдік материалдардың мазмұны талданады.

Бесінші тәсіл - ауызша халық шығармашылығын зерттеу. Өндер мен ертегілер сияқты ауызша халық шығармашылығы зерттеушілерге отаршылдыққа қарсы контекстке байланысты Мәдени мұра мен тілдік ерекшеліктердің терең қабаттарына енуге мүмкіндік беретін лингвистикалық талдаудың бастапқы көзі ретінде қарастырылады.

Алтыншы тәсіл - компаративті лингвистикалық талдау. Тілдің лингвистикалық ерекшеліктерін әртүрлі контексттерде, соның ішінде отаршылдыққа дейінгі және кейінгі-отарлық кезеңдерде салыстыру отаршылдыққа қарсы идеялардың лингвистикалық құрылымы мен көрінісіндегі өзгерістерді көрсетеді.

Бұл әдіснамалық тәсілдер зерттеушілерге қазақ тіліндегі отаршылдыққа қарсы дискурсты тереңрек түсінуге, оның тілдік, мәдени және әлеуметтік аспектілерін ашуға арналған құралдар жиынтығын ұсынады.

Берілген контексте лингвистикалық талдаудың бірнеше аспектілері:

Отаршылдыққа қарсы күрес контекстіндегі лингвистикалық талдау тілге қарсылық құралы және отаршылдыққа қарсы идеяларды білдіру құралы ретінде енуге мүмкіндік береді. Бұл қазақтардың орыс отаршылдық саясатына наразылығын қалыптастыру және білдіру үшін тілді қалай қолданғанын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Осы теориялық және әдіснамалық тәсілдерді бірлесіп қолдану тілдің отаршылдыққа қарсы дискурс пен отаршылдық саясатқа қарсы тұру құралына айналуын тереңрек түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақтың төл мәдениеті - әдебиетінің тамаша үлгісі ақын-жыраулар шығармашылығы. Өкінішке орай, күні бүгінге дейін, тарих ғылымында халық ауыз әдебиетінің, соның ішінде халық ақындарының тарихи жырлары тарихи деректік-ақпарат көзі ретінде ескерілмей келді. Сондықтан Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы болған, соны жырлаған ақын-жыраулардың еңбектері айтылмай, жете зерттелмей қалып келді.

Ал, кейбір таралуы шағын әдебиет танушылар арасында ғана жарық көрген жарияланымдарда олардың шығармашылығының тек көркемдік жақтары зерттелініп, отаршылдыққа қарсы күрестің саяси мәніне жеткілікті орын берілмей келді.

Сонымен «Далалық облыстарды басқару жөніндегі уақытша ереженің» енгізілуіне қарсы басталған көтеріліс қазақ ұлтының тарихындағы ірі, елеулі уақиғалардың бірі. Ол - қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары тарихында өзінің қатарына Орал облысындағы Жамансай шатқалында жиырма мыңдай сарбаздардың жиналуымен ерекшеленеді. Бұған XIX ғ. екінші жартысынан бастап күшейе түскен отарлық езгінің ықпалы зор болды.

Зерттеу нәтижелері. Көшпенділер тарихына үлкен бетбұрыс жасаған патша үкіметінің бұратана халықтарды басқарудың жаңа заңы туралы хабар, ел ішінде үлкен дүрбелең әкелді.

Жаңа реформа халықтың басына төнген қасірет жайлы, «Ереженің» қазақ қоғамының дәстүрлі саяси - әлеуметтік институттарына қарама-қайшы тұстары сол кезеңдегі көтеріліс болған өлкедегі ақын-жыраулардың шығармаларынан көрініс тапты. Осы өлкенің перзенттері отарлық құрылыстың тепкісін бастарынан өткізген М.Мөңкеұлы (XIX ғ.), Сүгір Мырзалыұлы (XIX ғ.) мен Шыныяз Шонайұлы (XIX ғ.), С.Мырзалыұлы 1968-1869 жылдардағы «Ереженің» өмірге енгізілуіне байланысты дүниеге келген «Болғанда ханың қазық, биің арқан» деп басталатын өлеңі мен «Ауа бір көштік бір күнде» шығармасы, ал екінші Шыныяз ақынның «Жаңа низам» поэмасы мен «Жебесі шыны болаттан садағымның» өлеңдері бар.

Сүгір Мырзалыұлының патшаның жарлығына көнбей елде көтеріліс болған кезде шығарғаны: Болғанда ханың қазық, биің арқан, Штатқа [13] көндірді орыс жұрты тарпан. Көндім деп Штатына қол қойған соң, Бұрынғы сағынарсың күнді дархан.

Ақын көшпелі өркениетке тән болған мемлекеттік биліктің хандық билеу түрін аңсайды. Бұл жерде хандық билеу құрылымы - қазақ халқының тәуелсіздігінің белгісі ретінде қарастырылады. Бұл жерде "биің -арқан" сөз тіркесі: ханның арқа сүйеуі болған билер қатысты теңеу ретінде қолданылған. Ол ханды халықтың қазығы – тұғыры, ал билер сол қазықты берік ұстап тұратын арқасы- тірегі деп санайды.

«Бұрынғы сағынарсың күнді қазақ, Сипалап қарайды мінді қазақ. КӨНДІМ деп Штатына қол қойған соң, Байлады көмекейден тілді қазақ. Құдай бір, құран шын, пайғамбар хақ, Сақтап бақ шамаң келсе дінді қазақ.

Болды мұның түбі әлде қандай?

Кесіліп екі қарын сыйды қазақ» [12].

Мәтінде "Бұрынғы сағынарсың күнді қазақ" (Сенің ата-бабаларың - қазақ, соңында еркін мемлекет болды) сөзі арқылы өткен тарихи кезеңге деген аңсау - ностальгия бар. Жаңа "Ережеден" - халық Штат деп атап кеткен мін іздейді. Жаңа заңға көніп (қабылдап), қол қойсаң соң тілін кесіліп, көмекейің байланып кіріптар күйге түсетіндігін ескертеді.

Бұл шумақтағы "Құдайбір, құран шын, пайғамбар хақ" деген өлең жолдары сол кездегі көтерілістің діни мотивтерін анықтауда маңызды орын алады. Бұл сөздер қазақ халқының рухани өміріне терең бойлап, діни сенім мен рухани құндылықтарының ажырамас байланысынан хабардар етеді. Олар бір Құдайды, Құранның қасиеттілігін және пайғамбардың әділдігін ғана мойындамайды, сонымен бірге ұжымдық бірегейлікті қалыптастыру үшін осы рухани принциптердің сақтап қалудың маңыздылығын паш етеді.

Бұл үзінді діни нанымдарды құрметтеуді ғана емес, сонымен бірге бұл принциптердің ұлттық мәдениет пен тарихтың тамыры екенін көрсетеді. Бұл тұрғыда дін рухани бірлік пен дәстүрдің негізін құра отырып, қазақ халқының өткені мен бүгінгінің ажырамас бөлігіне айналады.

Патша үкіметінің реформалары қазақтарды әлеуметтік-экономикалық тұтастырығынан ғана айырып қойған жоқ, сонымен қатар дін мәселелерінде қағажу көрсетіп, мәдени-тұрмыс дәстүрлеріне қайшы келгендігін жырлайды. Шыныяз ақын өзінің «Жаңа низам» атты поэмасында:

"Жем, Сағыз, Байұлының аңғары еді, Арқада киік құлан аң бар еді.

Қазақта түрлі сондай заң бар еді,

Пайдасын астананың көздейтұғын,

О күнде ханнан соңғы би бар еді. немесе,

Жоқ еді мұндай әдет хан барында,

Жазылды өлі-тірі бір қағазға, осы бір жаңа Штаттың салдарында" [12] деген жолдарда «Ереженің» қазақтардың дәстүрлі әдет заңына қарама-қайшы баптарын сынайды. Сөйтіп, «Ереженің» отаршылдық тәртіпті бейнелейтін тұстарына қазақтардың өздерінің көзқарастары тұрғысынан қарауға мүмкіндік береді.

Өзіне дейінгі ақын-жыраулар сияқты С.Мырзалыұлы мен Ш.Шонайұлы да отаршылдыққа қарсы жырлаған өлең шумақтары арқылы сол кездегі халық наразылығын тудырған себептерді, замана қайшылығын нақты бейнелейді. Он үйлік, елу үйлік штат болып, Байқасам келіспейді істің жөні.

Шыныяз ақынның «Жебесі шыны болаттан садағымның, әдеті бұзылулы қазағымның» деп басталатын жоғарыда аталынған поэмасында «әлеумет құлақ салып тыңдасаң түрінен хабар беремін заманымның» деп тыңдаушысын өзіне шақырады. Сөйтіп, патшалық отарлау саясатының салдарынан қалай Кіші жүз жерінің «кенедей бірден - бірге кішірейгейдігін, сөйтіп, «асар тау кетер қоныс, қалмағанын, бір қойдың құнын сұрап ала алмайтын, бөстек тонның құнындай» мүшкіл халде отырған қазақ халқының жағдайынан хабардар етеді. Ал Сүгір былай дейді:

«Бұл орыс ең әуелі еліңді алды.

Бастаған қара нардай еріңді алды.

Сырынды білгеннен соң байқап қарап,
Түгі алтын қоныс еткен жерінді алды.
Тұрбана салғырт ақша және салды,
Болғасын тіске жұмсақ ала салды,
Қоныстан аумасын деп қыран қылып,
Бір жерден қозғалмайтын қала салды» [12].

Осылайша, көтеріліс кезіндегі «Ережеге» деген қазақтардың теріс көзқарасын тағы да мынандай шумақтармен нақты бейнеледі:

Қазақты Штат құрып таластырды,
Салам деп «Заң-законға» адастырды.
Тимеген жүген-құрық асау едік,
Кигізіп басқа нокта жанастырды [12].

«Уақытша ереже» жайлы хабар шығысымен-ақ, ел ішінде басталған дүрбеленді, ел іргесінің бұзылып, ауа көшуін баяндайтын Сүгір ақынның «Ауа бір көштік бір күнде» өлеңі. Онда қазақтардың туған ҚОНЫСЫН тастап шығуына қандай себептердің түрткі болғандығын баса көрсетеді.

Марқадам таба алмады елің кетіп, Тентек пен ел бүлінді телін кетіп. Үш теңге жарымнан соң салғырт жоқ деп, Алдады бізді орыс желіндетіп.

Қызыл лауатқа [13] салғырт салды, Шығынын қайта-қайта тебіндетіп. Өсіріп салғырт салды қызыл үйге, Қазақтың ісін салды сиез биге.

Бас пенен малдан есеп сұрағансың,
Қауіп еттік түсерміз деп қандай күйге [12].

Бұл жерде сөз 1869 жылы көтеріліс кезінде Ішкі ордадан жиналғай 400 түйе туралы болып отыр. Орыс отрядтарын лаулықпен қамтамасыз ету үшін қазақтардан тегін заттай алынатын салық, түріне Ішкі ордада қарсылықтар байқалған еді. Соған қарағанда ақынның өзі түбі Ішкі ордадан шыққан ба деп топшылауымызға негіз бар сияқты. Бір тайпалық бірлестікке жататын Кіші жүз рулары үш әкімшілік бірлестікке бөлініп кетті. Онымен қоймай, олардың әрқайсысында жаңа басқару тәртібі әр түрлі мезгілде енгізілді.

Соған қарамастан ақынның айналасындағы өз руластарының басындағы тауқыметін жырламай қала алмағандығын көреміз. Аңдап қарасаңыз, шынында да, 1869 жылғы «Ережені» енгізуден Ішкі (Бөкей) орда мен Маңғыстау түбегіндегі адайлар қалыс қалды. Бұл - «Бөліп ал да, билей бер» саясатының айқын көрінісі. Ішкі орданың 1872 жылы Астрахань губерниясына, ал Маңғыстау приставствосының 1870 жылы Кавказ әскери округы қарауына берілгендігі мәлім. Ал, Орал, Торғай облысына кірген қазақтар Орынбор әкімшілігінің құзырында қалдырылды.

Есептеп ақша салды лауатқа,
Туған, өлген спискілеп салды қатқа.
Қор болдың алалықтан сорлы қазақ.
Бұрыңғы жоқ ортаңызда мінген таққа.
Басынан хан кеткен соң, ерік кетті.
Ішіне орыс билеп еніп кетті,
Қор болды ханынан соң

Бұрыңғы қазақшылық заңынан соң» [12] деп, ақын қазақтың дәстүрлі ұғымы бойынша елдің ханының болуы атақ та емес, лауазымда емес, ең алдымен этикалық статус, елдік рәсімінің елеулі бір айғағы болғандығын тағы да паш етеді. Сондықтан да көтеріліс барысында хандар сайлау фактілері байқалады. Енді бір ерекше тоқталатын мәселе, Сүгір ақынның жырларындағы көтеріліс басшылары Жалмұхамет Рысқұлұлы молда мен тергеу құжаттарында алдыңғы орындарда аталатын Беркін Оспанов, Сейіл Түркебайұлы, Сареке Тұрлыбайұлы, Шемеш Сүтемгенұлы жайлы болмақ. Олар жеңілгеннен кейінгі халықтың ауа көшуін бастап шыққандардың қатарында айтылады.

Бағытын көшкен елдің жөндеймін деп,
Беркін би, Сейіл менен әмір болды,
Халыққа Жалмұхамед ауа берді,
Орыстың айтқанына сенбеймін деп,
Қонысты тастап көштік көрмеймін деп,
Орысқа көніп ақша бермеймін деп.
Сарекең Шемешпенен атқа мінді,
Тентекті теліменен тергеймін деп [12].

Сүгір өлеңдерін 1941 жылы жинаған Тәсекенов (есімі белгісіз) деген азаматтың айтуынша, «1867-1868 жылдары Кіші жүз еліндегі қазақтар орыс патшасына бағынбаймыз деп көтеріліс жасап, ақырында

елдің бір қатарын алып, Бесқала, Хорезм жаққа өтіп кеткен. Бір-екі жыл ел азып-тозып қайта «оралған көрінеді». Ал Жалмұғамбет Рысқұлұлы қасына 6-7 адамды алып, Ауғаныстанға барып кірген қазір ұрпақтары сонда көрінеді [14].

Бұдан әрі С.Мырзалыұлы Ресей патшасы алғырт-салғыртынан, жаңа заңнан үркіп көшкен қазақтардың жері-суын, ағайын-туысқанын сағынғанын төмендегідей жыр жолдарымен береді: «Аса бір көштік бір күнде, адыра қалғыр арқаның ...» - дей келе, туған жерін былай деп аңсайды:

Күз күзеп қонған жерім Дендер еді
Аралас Беріш деген елдер еді,
Тар жерге абайсызда шығып кеттік,
Табылмас енді бізге сондай орын
Тар жерге тұйықтадық таба алмай жөн,
Ойы сор, жыры сортақ Қаразымның (Хорезмнің-К.Е.) [12].

Одан әрі туған қонысты тастап шыққандардың Сағыз бен Жемді тастай отырып, тамыз айында құлазыған Үстірт шөлін кесе өтіп, ең қауіпті деген шыңырау Шыңнан асқан кездегі ауыр қиындық тауқымет жайлы: «Шыққанда Шыңның басы буалдырлы,

Буалдыр Шыңның үстін мұнар шалған» - деп суреттейді.

Сонымен Кіші жүз даласын тастап шыққандардың ішінде сұлтансиық, масқар, тана рулары бар екендігінен мағлұмат беріледі. Сонымен қатар, бұған қосымша ретінде біз архив құжаттарына сүйене отырып, Орал облысынан Хиуа жеріне кеткендердің қатарында алаша мен байбақты рулары жиі аталатындығын байқадық [14]. Кейбір жағдайларда ақындардың өз руын баса көрсетулерін де аңғару қиын емес. Жолы қашық, шөл-шөлейтті жерлерге ауып барып, жат жұртта жүрген С.Мырзалыұлының өлең сарынынан енді өкініш сезімі, пессимизм аңғарылады. 1946 жылы Малабаев Рақым жинаған түпнұсқада (Ізмұқан Есжанұлының айтуымен) Сүгірдің елін сағынып жырлағаны былайша берілген... Біз кеттік абайсызда елден шығып, Қаз қонған бай тауықты көлден шығып.

Тамызда қызыл мұнар астық шөлге...
Жомарт елден мал тайса,
Екі қолын жаза алмас, адасқан қазда үн болмас [12].

Кейбір деректерде Орал облысынан Хиуаға қашқан қазақтардан тәркіленген мал-мүлікті сатудан барлығы - 4012 сом 30 тиын теңелген қаражат түскен. Көтерілісшілерді жазалауда ең алдымен олардың малдарыш тартып алу - қазақтардың шаруашылығының негізін шайқалты. Онымен қоймай, көтеріліс аяқталғаннан кейін, контрибуция түрінде әрбір көтеріліске қатысқан түтін басынан 1 сомнан айып салынып, нәтижесінде 2454 сом 61 тиын өндіріліп алынды [15].

«Алыс жер Үргеніш пен Бұқарды алды. Күн көріп жүруші еді мұнан қашқан Туысқан туғаныңды сағынарсың...

Бөлініп шетке шықсаң қарындастан» [12] - деп, «Жаңа низам» поэмасында Шыныяз Шонайұлы жырлағандай, міне, қазіргі кезде тарыдай шашылып, шетте жүрген қазақ диаспорасының сыртқа кету үдерісі, сонау патша үкіметінің Қазақстанды өзіне қосып, түпкілікті бағындыру кезеңінен басталғанын көрсетеді. Ал, Сүгір Мырзалыұлы болса, осы ауа көшудің себебі жайлы былай дейді:

Ұят етіп, бір алланы маңдай қойдық,
Қай жерде қаза жетсе өлмей ме деп,
Қонысты тастап көштік көрмеймін деп Орысқа көніп, ақша бермеймін деп [12].

Жоғарыда келтірілген үзінділер басқа жаққа ауғандардың жай-күйін суреттейді. Ал бұрынғы орындарында еріксіз қайтып оралғандардың жағдайы да нашар күйде қалды. Т.Седельников: «Бүлікшілдер оңтүстікке қашып кетісімен, басқалар үкіметке бас ұрып, бағынбай кеткендердің жайлауларын неленіп алды. Бір жаз бойы теңтіреп оралғандардың бүлікке дейінгі қоныстарын басқа рулар басып алды. Мысалы, табын руының Ойыл өзенінің жоғарғы ағысындағы жайылымдарын Әлімұлына беріліпті. Енді 3 болыстан тұратын табын руының бөлігі жер тапшылығын көруде еді. Бұл жер мәселесін ушықтыра түсті. Бұрынғы рулық ынтымақтың ізі де қалмаған» [16] - деп жазды. Шыныяз ақын осы жайтты өлең жолдармен былай бейнеледі: Атадан балаға орын қалып жүрген,

Айырылып дәулеті мен ақ қоныстан.
Қазақ көп осы күнде налып жүрген...

Ал Сүгір болса, бұған шетке кеткендердің көзқарасы тұрғысынан қарап, алдын - ала сезіп білгендерін байқатады:

«Кеткен ел қалғандарды «көнді» деді
Таба алмас қазақ жөнді енді...

Қазақтың «төбесіне түскен жай оғындай" әсер еткен «Жаңа ереже» қазақтардың ауа көшуін туғызып ғана қоймай, сонымен қатар көптеген қасіретті зардаптарды өзімен бірге ала келді. Солардың тағы да бірі - ру аралық тартысты ұшықтырып, сол арқылы адамдардың психологиясына кері әсерін тигізді. Осылайша ұлт тұтастығына мен бірлігіне нұқсан келтірілді. Бұл құбылысты кейіннен Б.Қаратаев «Қолжазбасында» былай деп сипаттады:

«Сөз жоқ, біршама ғасырға созылған отаршылдық тәртіп, қазақтардың бойында құлдық психология-ны қалыптастырды [17], 1869 жылғы көтерілістен кейінгі жеңілген халықтың жағдайы осы үдерістің қалыптасуына түрткі болған сияқты.

Қайырылып ел қонысқа келгеннен соң.

Ішінен би түзетті Штат бастап, Ұстатып азаматты қойдай тізіп,

Қорқытты әуелгіде көзді жасқап [18].

«Қазақты айдауына жүретін, айтқанына көнетін» құлақ кесті құлына айналдыру мақсатымен, патша үкіметі олардың ең басты тірегі – руынан алшақтап қол үзуіне мәжбүр ете бастады. Ұлт мәдениетінің көшбасында тұрған К.Кемеңгерұлы өзінің «Қазақ тарихынан» атты еңбегінде «үйездердің ашылуы, үлкен рулардың таралып, араларына жік туды. Сол жік 1868 жылдан кейін мүлдем алшақ кетті, кейбір болыстар сиырдың бүйрегіндей әр рудан құралып, рулар тозғындап кетті» [19] - дейді.

«Зар – заман» тақырыбын шыңына жеткізе жырлаған, қазақ поэзиясында өзіндік орны бар Мұрат Мөңкеұлы «Сарыарқа» толғауында ата қоныс тәуелсіздігінен айырылған елдің мұң - зары айқын көрінеді.

Бұл сөзді бәйіт еттім мұңданғанмен, Заманға тура билік тыңдалмаған. Қажы қашты Жалмұхамбет, Беркінменен Өзінің кетем деген сертіменен. Кіндігін, кірін жуып кескен жерден Қысылмай ер кете ме еркіменен?...

Шұбырып сексен үймен Алдаш кетті, Кәпірдің қорлығына тұлданғаннан [20].

Бұл өлең 1880 жылы айтылған. Толғауда көтеріліс басшылары Беркін Оспанұлы, Жалмұхамбет Рысқұлұлы, Алдаш Байғаниннің аты аталады. Басқа жаққа ауып кеткендердің көшбасшылары ретінде белгілі.

Зерттеу нәтижесі. Осылайша, көтерілістің рухани дінгегі болған көтеріліске халықпен біте қайнасқан, солардың бел ортасында жүрген жоғарыда аталған ақындардың еңбектері 1869-1870 көтерілістерді зерттеудегі таптырмас ақпараттық деректік қайнар көзі болып табылады. Бостандығы үшін күрескен халықтың рухани өмірінен хабар береді. Мұндай ауызша тарих айту дәстүрі азаттық күресіне соған қатысқандардың көзқарасымен қарауға үйретеді.

Отаршылдыққа қарсы дискурстың тілдік аспектілерін зерттеу және лингвистикалық талдауды ХІХ ғасырдағы Қазақстан тарихы контекстінде қолдану бірнеше негізгі аспектілерде көрінді:

1. Мәдени бірегейлікті сақтау: қазақтардың тіл арқылы өз қарсылығын қалай білдіргенін зерттеу тілдің отаршылдық әсер ету жағдайында мәдени бірегейлікті сақтау және беру құралына айналғанын түсінуге көмектеседі.

2. Қарсылыққа бағдарланған тіл кодексын қалыптастыру: бұл тақырыптың өзектілігі лингвистикалық талдау отаршылдық саясатқа жауап ретінде қалыптасқан және дамыған тіл кодексіндегі қарсылық элементтерін анықтауға көмектесетіндігінде көрінеді.

3. Ұжымдық жадқа әсері: қазақтардың тіл арқылы өз қарсылығын қалай білдіргенін зерттеу отаршылдыққа қарсы күрес туралы ұжымдық жадыны қалыптастыруға көмектеседі. Тіл қарсылық құралына айналып қана қоймай, ұлттық тәжірибені де түсіреді.

4. Қазіргі контексте тілдік стратегияларды белсендіру: тілдің отаршылдыққа қарсы күресте қалай қолданылғанын түсіну қазақтардың қазіргі ұрпақтарын қазіргі заманғы құқықтар мен әділеттілік қозғалыстары шеңберінде осындай тілдік стратегияларды қолдануға шабыттандыруы мүмкін.

5. Тілді қарсылық құралы ретінде үйрену: тақырыптың өзектілігі тілдің наразылық пен қарсылықты қалай білдіргенін түсінуден көрінеді, қазақтардың тәуелсіздігі мен мәдени мұрасын сақтау үшін қолданған стратегиялары мен тактикаларына тереңірек көзқарас береді.

6. Азаттық қозғалыстар туралы жаһандық түсініктің күшеюі: қазақ контекстіндегі отаршылдыққа қарсы дискурстың лингвистикалық аспектілерін зерттеу азаттық қозғалыстар мен тарихи және әлеуметтік-мәдени перспективадағы қарсылық туралы жаһандық түсінікті байыта алады.

Қорытынды.

Сонымен жоғарыда талданған теориялық фреймворктер мен әдіснамалық тәсілдердің комбинациясын пайдалану қазақтардың отаршылдыққа қарсы қарулы күресін толығырақ зерттеуге мүмкіндік бергендігі анықталды. Қандай аспектілер одан әрі зерттеуді қажет ететіні туралы мәселелер көтерілді және осы саладағы болашақ ғылыми еңбектерге арналған ықтимал бағыттар ұсынылды.

Ресей өзінің бүкіл тарихы бойына империяның шеткері аймақтары, орталық өңірлері, аумақтары мен империя халықтарын біртіндеп отарлаумен айналысты. Отарлық жағдай билікті жүзеге асырушылар мен қанауға ұшырағандар арасындағы мәдени қашықтыққа негізделген. Ара қашықтық билеушілер мен бодандар арасындағы айырмашылықты қалыптастыратын нәсілдік, этникалық, лингвистикалық, діни, заңдық, мәдени белгілермен таңбалануы мүмкін екендігіне көз жетеді. Жарияланған материалында негізінде әсіресе Александр Эткиндтің «Ішкі колонизация. Ресейдің империялық тәжірибесі» деген еңбегінде «Билік әрқашан жат, бірақ отарлық биліктің жат болуы қосымша өлшемдерге ие болады» деген ойлары осы тезисті дәлелдей түскендей.

Зар-заман ақындары отарлық билікке қарсы наразылығымен белгілі, өлеңдерінде ұлттық қарсылық пен бостандық тақырыптарын көтерген. Оның шығармаларын талдау қоғамды жұмылдыру және наразылық білдіру үшін поэтикалық тілді қалай пайдаланғанын ашуы мүмкін.

Осылайша, отаршылдыққа қарсы дискурстың тілдік аспектілерін және дереккөздердің лингвистикалық элементтерін талдау тарихи жадыны сақтау, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру және отаршылдық үстемдік жағдайында қарсылық тетіктерін түсіну шеңберінде өзекті болып табылады.

Осындай кешенді әдеби талдау ретінде де, мәнмәтіндік талдау ретінде де Қазақстандағы XIX ғасыр поэзиясының қарулы күрес пен ұлттық бостандыққа ұмтылыстың маңызды аспектілерін білдіру мен көрсету құралына айналғаны туралы толық түсінік алуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Spivak G.C. *Can the Subaltern Speak? / Marxism and the Interpretation of Culture / C. Nelson, L. Grossberg. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1988. P. 271-313.*
2. Саид Э. *Ориентализм. Москва: Музей современного искусства «Гараж», 2021. – 560 с.*
3. Презентация нового перевода книги Эдварда В. Саида «Ориентализм» <https://www.youtube.com/watch?v=sf33hJWOFSo>
4. Ахилле Мбембе. *Что такое постколониализм? EastEast публикует перевод большого интервью с Ахиллем Мбембе. EastEast — онлайн мәдениет, өнер, философия және күнделікті өмір туралы баспа басылымы. https://www.eurozine.com*
5. Edward Said. *Interview by Michaël Zeeman for the Dutch television programme Leven en Werken, VPRO. Incl. Dutch subtitles. // https://www.youtube.com/watch?v=676fB7ExZys*
6. Веселова И.Ю. *Постколониальная теория и ее влияние на современные историко-антропологические исследования Латинской Америки // Исторический журнал: научные исследования. — 2021. - № 4. - С.61-69. DOI: 10.7256/2454-0609.2021.4.36489*
7. Эткинд А. *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / Александр Эткинд; авториз. пер. с англ. В. Макарова. — М.: Новое литературное обозрение, 2013. — 448 с.*
8. Фанон Ф. *Черная кожа, белые маски (пер. с франц. Дмитрия Тимофеева). Первая глава и заключение книги переведены по изданию: Fanon F. *Peau noire, Masques blancs. Paris: Éditions du Seuil, 1952. P. 15-37, 217-225* // https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie /161_nlo_1_2020/article /21969/*
9. *Краткая история постколониализма: что это и почему все о нем говорят? https://perito.media/posts/kratkaya-istoriya-postkolonializma-cto-eto-i-pochemu-vse-o-nem-govorya*
10. Bhabha H. *The Location of Culture. London, New York: Routledge, 1994.-285p.*
11. Андерсон Б. *А65 Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; Вступ. ст. С. Баньковской. — М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. — 288с.*
12. *Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының кітапханасы. Қолжазбалар қоры. 808-п.3-А. 12-б., 14 б., 5-А. 3-4 бб. 1 б. 13 б. ; 505-п. 4 б.; 108-п. 3-іс. 15 б.*
13. *1867-1868 жылдардағы «Далалық облыстарды басқару туралы уақытша ережені» халық осылай деп атаған.*
14. *ООМА-1, 6-қ., 17-т, 198-іс, 10-12-б.; Іт., 319-іс. 167б.; 10-т. 8440-іс. 1-2 б. 15. ҚРОММ-Ы, 25-қ, 1-т, 319-іс, 167-б.; 3 т. 14-іс. 91 б.; 1227-қор. Қаратаевтың жеке қоры -1 т. 2-іс. 15-16 бб.*
15. *Седельников Т. Борьба за землю в киргизской степи. СПб. 1907. с.20.*
16. *ҚРОММ-Ы, 25-қ, 1-т, 319-іс, 167-б.; 3 т. 14-іс. 91 б.; 1227-қор. Қаратаевтың жеке қоры -1 т. 2-іс. 15-16 бб. Рукопись Б.Каратаева. С.54.*
17. *Лау беру - жергілікті әкімшілікті күй-көлігімен қамтамасыз ету үшін алынатын алым-салықтық түрі.*
18. *Кеменгерұлы Қ. Таңдамалы. - Алматы, 1996, 52-б.*

19. Мөңкеұлы М. «Сарыарқа», «Қазтуған». //Ана тілі.1990, 8-қарауша.

References:

1. Spivak G.C. *Can the Subaltern Speak? / Marxism and the Interpretation of Culture / C. Nelson, L.Grossberg. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1988. P. 271-313. [in English]*
2. Said E. *Orientalizm. Moskva: Muzei sovremennogo iskusstva «Garaj», 2021.-560s. [in Russian]*
3. *Prezentasia novogo perevoda knigi Edvarda V. Saida «Orientalizm» [in Russian]* <https://www.youtube.com/watch?v=sf33hJWOFSo> (accessed: 16.03.2024)
4. Ahille Mbembe. *Что takoe postkolonializm? EastEast publikuet perevod böļşogo intervü s Aşilem Mbembe. EastEast—onlain мәдениет, өнер, философия және күнделікті өмір туралы баспа басылымы. [in Russian]* <https://www.eurozine.com> (accessed: 16.03.2024)
5. Edward Said. *Interview by Michaël Zeeman for the Dutch television programme Leven en Werken, VPRO. Incl. Dutch subtitles. // https://www.youtube.com/watch?v=676fB7ExZys* (accessed: 16.03.2024) [in English]
6. Veselova I.İ. *Postkoloniälnaia teoria i ee vlianie na sovremennye istoriko-antropologicheskie issledovania Latinskoi Ameriki // İstoricheski jurnal: nauchnye issledovania. — 2021. - № 4. - S.61-69. DOI: 10.7256/2454-0609.2021.4.36489 [in Russian]*
7. Etkind A. *Vnutrennäia kolonizasia. İmperski opyt Rossii / Aleksandr Etkind; avtoriz. per. s angl. V.Makarova. — M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2013. — 448 p. [inRussian]*
8. Fanon F. *Chernaia koja, belye maski (per. s frans. Dmitria Timofeeva). Pervaia glava i zaklüchenie knigi perevedeny po izdaniu: Fanon F. Peau noire, Masques blancs. Paris: Éditions du Seuil, 1952. P. 15-37, 217-2257 [in Russian]* https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe-literaturnoe-obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21969/ (accessed: 16.03.2024)
9. *Kratkaia istoria postkolonializma: chto eto i pochemu vse o nem govorät? [in Russian]* <https://perito.media/posts/kratkaya-istoriya-postkolonializma-chto-eto-i-pochemu-vse-o-nem-govorya> (accessed: 16.03.2024)
10. Bhabha H. *The Location of Culture. London, New York: Routledge, 1994.-285p. [in English]*
11. Anderson B. *A65 Voobrajaemye soobşestva. Razmyşlenia ob istokah i rasprostraneniі nashionalizma / Per. s angl. V. Nikolaeva; Vstup. st. S. Bänkovskoi. — M.: «KANON-press-S», «Kuchkovo pole», 2001. - 288p. [in Russian]*
12. *Qazaqstan Respublikasy ülttyq ğylym akademiasynyñ kitaphanasy. Qoljazbalar qory. 808-p.3-A. 12-6., 14 b., 5-A. 3-4 bb. 1 b. (13 b. ; 505-p. 4 b.; 108-p. 3-ıs. 15 b. [in Kazakh]*
13. *1867-1868 jyldardağy «Dalalyq oblystardy basqaru turaly uaqytşa erejeni» halyq osylai dep atağan. [in Kazakh]*
14. *OOMA-1,6-q.,17-t,198-ıs,10-12-6.;It.,319-ıs.167b.;10-t.8440-ıs. 1-2 b. 15. QROMM-Y, 25-q, I-t, 319-ıs, 167-6.; 3 t. 14-ıs. 91 b.; 1227-qor. Qarataevtyñ jeke qory -1 t. 2-ıs. 15-16 bb. [in Kazakh]*
15. *Sedelnikov T. Börba za zemlü v kirgizskoi stepi. SPb.1907. 20 p. [in Russian]*
16. *QROMM-Y, 25-q, I-t, 319-ıs, 167-6.; 3 t. 14-ıs. 91 b.; 1227-qor. Qarataevtyñ jeke qory -1 t. 2-ıs. 15-16 bb. Rukopis B.Karataeva. S.54. [in Kazakh]*
17. *Lau beru - jergülkti äkimşülkti küş-köligimen qamtamasyz etu üşin alynatyn alym-salyqtyq türi. [in Kazakh]*
18. *Kemengerüly Q. Tañdamaly.- Almaty, 1996, 52-6. [in Kazakh]*
19. *Möñkeüly M. «Saryarqa», «Qaztuğan». //Ана тілі.1990,8-қарауша. [in Kazakh]*